

URARTULAR'DA HAYAT AĞACI İNANCI

Oktay BELLİ

Çiviyazılı Urartu belgelerinde kült törenlerinin ne şekilde yapıldığı konusunda bilgi verilmemesine karşın, zengin Urartu sanatı bu eksikliği bir ölçüde de olsa gidermekte ve önemli veriler sunmaktadır. Örneğin mühür, mühür baskıları, anıtsal kaya kabartmaları, saray-tapınak eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimleri ile çeşitli eşyalar üzerine işlenen ilginç hayat ağacı motifleri ve bunlara yapılan gizemli kült törenleri, bunun canlı delilini oluşturur¹.

Urartu krallığının kuruluşundan yıkılışına değin sanat olarak tanımlanan etkinlikler üzerine, en doğal halinden stilize edilmiş sembolik şekillere dek hemen her açıdan işlenen hayat ağacı motifleri², Urartu sanatının en çok sevilen bezeme öğelerinden birini oluşturur. Hayat ağacı motifinin bezeme amacı ile betimlenmesinin yanı sıra, alışlagelmiş biçimde dinsel ve koruyucu işlevinin de yadsınamıyacak ölçüde önemli olduğunu, hayat ağacına yapılan ilginç kült törenlerini yansıtan çok sayıda sahne açıkça kanıtlamaktadır. Bu gizemli sahneler, tanrısal bir hayat yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inanç geleneğini yansıttığından, -saray sanatının sosyal işlevine koşut olarak- Urartu krallığının ölümsüzlüğünü de simgelemektedir.

1 Eski Doğu toplumlarındaki inanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilenmeyen duruk yaşamın simgesi olmuştur. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren ağaç ise, ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte devimsel yaşamın simgesidir. Bu özellikleriyle kutsallaşan ağaç, üstünlüğünü yalnızca boyu, gösterişi ve uzun yaşamı ile değil, sürekli yenileşme yeteneği ile de gösterir.

2 Urartu sanatının öteki bezeme öğelerinde olduğu gibi, hayat ağacı motiflerinin de stilize edilmesiyle «palmet», «kozalak», «tomurcuk», «rozet», «yaprak biçimli kargı», «dal», «daire» ve «nokta» gibi motifler oluşmuştur.

Hayat ağacı ile ilgili inancın ve bunun sanat yaratmalarına konu olarak işlenmesinin ilk örneklerine, M.Ö. 3. binyılından beri Aşağı Mezopotamya'da rastlarız. İki teke arasındaki çalı motifi sahnesi, Sumerler'in «yaşam» ve «ölüm» arasındaki sürekli dolaşımı, yeraltı dünyası ile olan inançlarını ve hayat ağacının en eski şekli *Dumuzi*'yi simgeleyen büyük ana tanrıçanın hayatı yayan «aşıklar çifti»nin ölüp ilkbaharda yeniden dirilmesini sembolize etmektedir³. Bu inanç geleneği ile ilgili olarak, devimsel yaşamın simgesi hayat ağacı motiflerinin çeşitli ve zengin şekillerine, Urartular'dan önce Assurlar'da rastlamaktayız⁴.

Assurlar'ın M.Ö. 2. binyıllarındaki ölmezliğe olan inanç geleneği, hayat ağacı motiflerini öncelikle monoteik şekilde, bir tanrı bileşimiyle ilgili olarak Assur'un ulusal tanrısı sembolü haline getirmiştir ki, bu yalnızca yeraltı dünyasının güçleriyle olan savaşta var oluşun düzenini ve yazgısını belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda *ölüm* ve *doğuş*'un sonsuz dolaşımını da oluşturmaktaydı⁵. Assur kral teriminin özündeki «hayat ağacı-tanrı-Assur» sembolü, Assur tanrısının yerine geçen kralın çok anlamlı simgesi haline gelmiştir⁶. Assur saray duvarları, kabul salonları, kral sembol ve mühürleri gizemli bir anlamı olan hayat ağacı motifleriyle bezenmiştir. Bu sahneler tipik Assur kabartmaları üzerinde, hayat ağacına kült yapan tanrılar arasında yer alan kral tarafından temsil edilirken gösterilmiştir⁷.

Urartu sanatında yaygın olarak karşılaştığımız hayat ağacı motif ve sahneleri, Assur-Urartu kültür etkileşiminin bir sonucu-

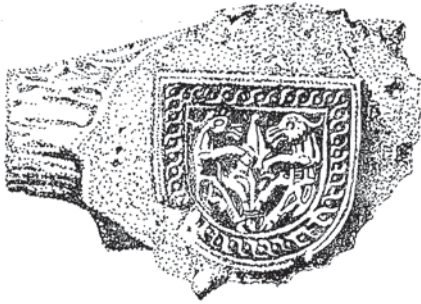
3 A. Moortgat, *Tammuz, Der Unsterblichkeitsglaube in der Altorientalischen Bildkunst* 1949, 28-38, 79 vd.

4 Krş. W. Andrae, *Assur Farbige Keramik* 1923.; F. Hancar, «Das urartäische Lebensbaummotiv; eine neue Bedeutungstradition?», *Iranica Antiqua* VI, 1970, 92 vd.

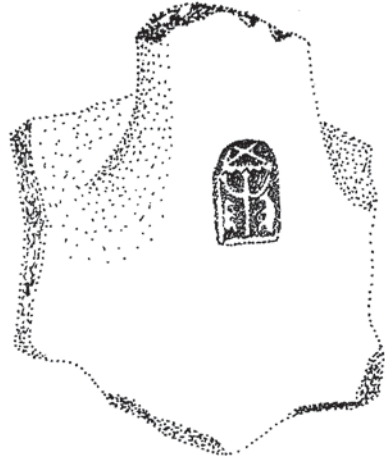
5 Geniş bilgi için bk. A. Moortgat, *Tammuz* 1949, 122-142.

6 A. Moortgat, *Göst. yer.*

7 A. Moortgat, *Tammuz* 1949, res. 57-58.; aynı yaz. *Die Kunst des Alten Mesopotamien* 1967, lev. 257-258.; A. Parrot, *Assur* 1969, res. 16.

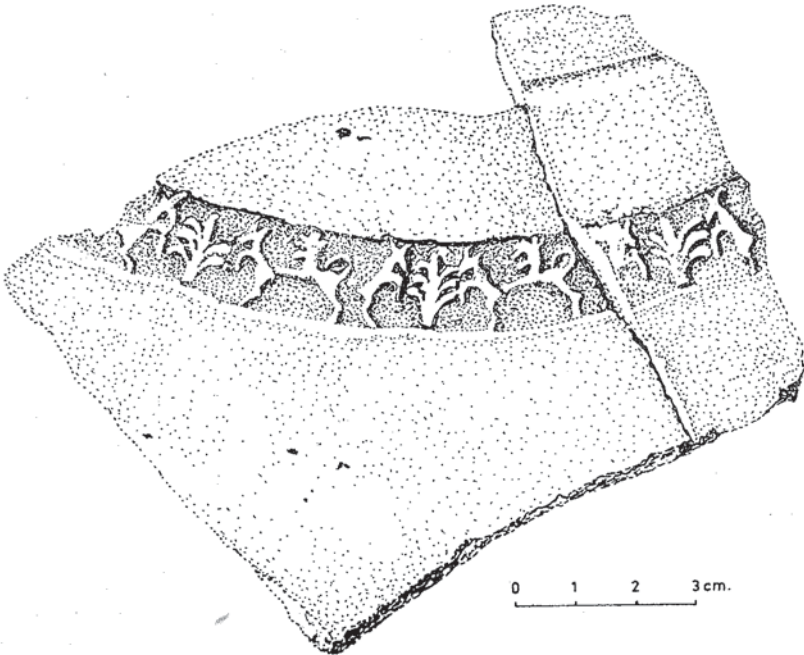

Res. 1

0 1 2 cm.

Res. 2

0 1 2 3 cm.

Res. 3

dur⁸. Oldukça değişik biçim gösteren⁹ ve ayrımlı anlamı olduğu sanılan hayat ağacı motifinin Urartu sanatında sevilerek benimsenmesi, bezeme ögesi ve belirgin olarak da pekiştirilmiş koruyucu amacının yanı sıra, özellikle dinsel anlamının da yadsınamayacak ölçüde fazla olduğunu açığa vurmaktadır. Bu nedenle Urartu hayat ağacı motifinin, *Sumer*¹⁰, *Babil*¹¹, *Hurri*¹² ve *Assur*'un¹³ hayat ağacı inancı ile eşdeğerde özgün bir içerik taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Armavir'den (eski *Argistihinili*) ele geçirilen küçük bir kemik

8 E.B. Piotrovskii, *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, 15.; T. Özgüç, *Altın-tepe I*, 1966, 20 vdd, 31.; aynı yaz., *Altın-tepe II*, 1969, 7 vdd.; O. Belli, «Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme», *Anadolu Araştırmaları* 6, 1978 (1979), 57.

9 F. Hancar, (*Iranica Antiqua VI*, 1970, 96 vdd.) Urartu sanatında hayat ağacı motiflerinin Aşağı Mezopotamya'da olduğundan daha zengin ve değişik olarak kullanıldığını, görkemli Adilcevaz kaya kabartmasında tanrı Teişeba'nın giysisini bezeyen tomurcuk motiflerinin II. Assurnasirpal kabartması üzerinde kral giysisini bezeyen hayat ağacı motiflerine benzediğini, kral miğferleri üzerindeki tanrı Teişeba'nın şimşegi olarak adlandırılan motifin hayat ağacını yansıttığını, içbükey kenarlı kareye benzer şekillerin, Dur-Şarrukin duvar resimlerinde motiflere benzemesi nedeniyle hayat ağacı ile ilgili olabileceğini belirtmektedir.

10 Krş. H. Frankfort, *Cylinder Seals* 1939, 15 vd, lev. IV J.; A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel* 1940, 10 vdd, Lev. 12/73, Lev. 17/99.; aynı yaz. *Tammuz* 1949, 27 vd, res. 2, 4-5, Lev. 1, 2 b, 23 b.

11 Krş. A. Moortgat, *Tammuz* 1949, 93 vd, res. 6, lev. 30 b.; aynı yaz. *Die Kunst des Alten Mesopotamien* 1967, 88, res. 59.

12 Krş. A. Moortgat, *Tammuz* 1949, 99 vdd, res. 47, lev. 33 b-c.; H. Frankfort, *Cylinder Seals* 1939, 182 vdd, 274, res. 44, 49, 88, Lev. XLIII d.; E. Porada, *Seals Impressions of Nuzi, Annual of the American Schools of Oriental Research XXIV, 1944-1945 (1947)*, 108 vdd. lev. XVI/221, 295, 297, lev. XXIII/467-470, lev. XXIV/479, 481-482, 496, lev. XXVI/527, lev. XXXII/650, lev. XLIII/882, lev. LII/653, 661.; M. Tosun, *Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu* 1956, res. 6, 14.

13 Krş. W. Andrae, *Assur Farbige Keramik* 1923, lev. 2, 20-26, 27b, 28b.; H. Frankfort, *Cylinder Seals* 1939, 188 vdd, lev. XXI.; A. Moortgat, *Tammuz* 1949, res. 3, 54, lev. 52 a.; aynı yaz. *Die Kunst des Alten Mesopotamiens* 1967, 122, res. 89.; G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts* 1968, lev. 2.; A. Parrot, *Assur* 1969, res. 300.

parçası¹⁴ ile testi kulpu¹⁵ ve küp parçası¹⁶ üzerindeki silindir mühür baskısında, ortadaki ilginç hayat ağacına, ön ayaklarını dayayan karşılıklı keçi motifleri bulunmaktadır (res. 1, 2, 3). Adana Bölge Müzesinde bulunan ve M.Ö. 6. yüzyılın başlarına tarihlenen tunç kemer üzerine benzer sahne başarılı bir şekilde betimlenmiştir¹⁷ (res. 4). Bunlardan ayrı olarak Van Müzesinde bulunan bir silindir mühürde¹⁸ (res. 5, lev. I/1), ortadaki hayat ağacına karşılıklı olarak ön ayaklarını dayayan ve en küçük ayrıntısına varıncaya dek büyük bir özenle işlenen iki keçi motifi, M.Ö. 3. binyılından beri Sumerler'de ilk örneği ile karşılaştığımız hayat ağacı ve bununla ilgili inancı yansıtan iki teke arasındaki çalı motifi sahnesine içerik yönünden şaşılacak biçimde benzerlik göstermesiyle dikkati çeker. Dolayısıyla Aşağı Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi, Urartular'ın da ölümsüz yaşamı simgeleyen hayat ağacı hakkındaki aynı özgün inancı paylaştıkları ve yaşama doymayan bir tutku ile sıkı sıkıya bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Daha sonra hayat ağacı motifleri Urartular aracılığı ile *İskitler*'i de etkileyerek, İskit sanatında benzer sahnelerin sevilerek işlenmesine yol açmıştır. Örneğin *Kelermes* kurganından ele geçirilen altın balta üzerinde iki keçinin ön ayaklarını dayadığı hayat ağacı motifi¹⁹, özgünleştirilmiş Urartu sanatını yansıtmaktadır.

Keramik²⁰ ve madeni eşyalar²¹ üzerine oldukça yaygın işlenen

14 B.N. Arakeljan, «Alcuni Risultati Della Ricerca Archeologica ad Armavir», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XIV, 1971, 48, res. 1.

15 A.A. Martirosyan, *Argıştihinili* 1974, res. 80.

16 A.A. Martirosyan, *Argıştihinili* 1974, 144, res. 59.; ayrıca krs. B.B. Piotrovskii, *Urartu* (Mundi), 1969, res. 66.

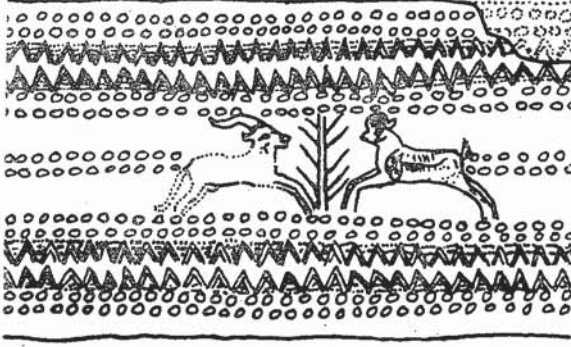
17 Krs. O.A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri* 1975, fig. 5, res. 23-24.

18 Mühürleri yayınlamamıza izin veren ve elinden gelen kolaylığı esirgemeyen Van Bölge Müze müdürü Ersin Kavaklı'ya, çizimleri büyük bir özenle yapan Ayşe Özkan'a burada teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

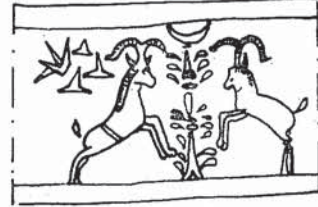
19 Krs. M.I. Artamonov - W. Forman, *Goldschatz der Skythen in der Eremitage* 1970, lev. 9, 13, 17, 19.

20 Toprakkale'de bulunan keramik için bk. C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und Jetzt* II/2, 1931, 587.; Armavir'de bulunan keramikler için bk. A.A. Martirosyan, *Argıştihinili* 1974, res. 78-81. Ayrıca krs. P. Calmeyer, «Zu den Eisen-Lanzenspitzen un der (Lanzes des Haldi)», *Bastam* I, 1979, 192, res. 7-9.

21 Karmir-Blur'dan ele geçirilen tunç tabaklar üzerindeki kule motifleri için bk. B.B. Piotrovskii, *Karmir-Blur* II, 1952, res. 28-32.

Res. 4

0 1 2cm.

Res. 5

kule biçimli tapınak²² motifinin üstünden sonsuza doğru yükselen hayat ağacı, tapınağın kutsallığını, varlığını sonsuza dek sürdüreceğine olan inancın kesinlik kazanacağını yansıttasının yanı sıra, krallığın ekonomik çalışmalarını bağrında toplayan tapınakların depolarındaki tarım ürünlerinin artıganlığını da simgelemiş olmalıdır. Çünkü merkeziyetçi Urartu krallığı ekonomik gönenci sağlamak ereği ile el zanaatlarının terkedilmesini önlemek, çeşitli bitkilerin orantılı bir şekilde ekilmesini sağlamak, sulama sistemini yetkinleştirmek, tarım üretimini artırmak, kaldırılacak ürünün yetersizliğini önlemek amacıyla çalışmaları düzenlemek ve artık ürünü çoğaltmak için gerekli önlemleri almak zorundadır Bu nedenle -gerek merkezi bölgede, gerekse taşra eyaletlerindeki verimli ovalarda kurulan toplumsal tarım ve ekonomik yerleşme merkezlerinde- krallığın ekonomik etkinliğini bağrında toplayan tapınakların depolarında biriktirilen tarım ürünlerinin artıganlığını, doğaya bolluk veren, bitkilerin verimliliğini sağlayan kutsal ağaç motifleri simgeliyor olmalıydı. Bu inanç geleneği ile ilgili olarak, saray-tapınak eklentilerinin duvarlarını bezeyen boyalı resimlerde, tanrılar tarafından hayat ağacına verimliliğin artmasını sağlamak amacıyla aşılama törenlerini yansıtan ilginç sahnelerin betimlenmesinin yanı sıra²³, yiyecek

22 Geniş bilgi için bk. M. Salvini, «Das susi-Heiligtum von Karmir-Blur und der urartäische Turmtempel» *AMI N.F.* 12, 1979, 267 vd, not 46.

23 Krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu (Mundi)*, 1969, res. 10.; T. Özgüç, *Altın-tepe I*, 1966, res. 14, 18-19, 29, 37, lev. I, XXII.

depolarındaki testi ve küplerin üzerine de, artaganlığın simgesi olarak kule biçimli tapınak motiflerinden yükselen hayat ağaçları işleniyordu. Ayrıca «hayvan başı-kule-hayat ağacı» motiflerini içeren madeni kaplar ile «kule-hayat ağacı» motiflerini içeren şarap testilerinin²⁴, -kullanım amacına uygun olarak- libasyon ile bağıntılı olduğunu düşünmemek de elde değildir²⁵. Örneğin Urartu kraları tarafından ulusal tanrı *Haldi* adına ekilen «üzüm bağ ve bahçeleri»ndeki ürünün artaganlığını sağlamak için yapılan dinsel törenlerde²⁶, bu tür kapların geniş ölçüde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Adilcevaz kaya kabartmalarında²⁷, kargı biçiminde betimlenen hayat ağacı yapraklarının²⁸ canlanıp dolması için bunları aşılamanın tanrılarının elindeki benzer biçimli kap, bu tür kapların işlevini açık bir şekilde kanıtlar.

Gerek kült törenlerinde kullanılan, gerekse askeri donatımı oluşturan miğfer, kemer, sadak vb. eşyalar üzerine sık sık işlenen «savaş hazırlığı» ve «av sahneleri», Urartu sanatında savaş ve savaş ile ilgili gelenek ve göreneklerin yaygınlaşarak her şeye egemen olduğu dönemi yansıtmaktadır. Örneğin kral miğferleri üzerindeki ilginç sahnelerde²⁹, arslan başlı yılan ejderleri, hayat ağaçları ve Urartunun savaş gücü, motif ve kompozisyon seçiminde olduğu ka-

24 P. Calmeyer, *Bastam I*, 1979, 55 vd, res. 7-9.

25 F. Hancar, «Der Heilige Baum der Urartäer in vorarmenischer Zeit», *Handes Amsorya* 1961, 707 vdd.

26 F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, *Archiv für Orientalforschung* 8, 1955-1957, no. 10, not 18.; 72, not 11.

27 Krş. C.A. Burney - G.R.J. Lawson, *Anatolian Studies* 8, 1958, res. 2.; E. Bilgiç - B. Ögün, *Anatolia* 8, 1964, 97 vdd, res. 1-2, lev. VII-XIVa; E. Bilgiç - B. Ögün, *Anatolia* 9, 1965, 17 vdd.; U. Seidl, *AMI N.F.* 7, 1974, 115 vdd, lev. 25-27.

28 Gerek Urartu gerdanlıkları üzerine, gerekse tapınak ve kaya kabartmalarında dikey olarak betimlenen kargı omurgasının her iki yanı, sanatçı tarafından sanki gerçek yaprağın damarlarıymış gibi çizgilerle işlenmiştir Rüzgârdan kapanan yaprakların biçimi gibi betimlenen ve kargı olarak tanımlanan motiflerin, kargıdan çok, hayat ağacını canlandırdıkları anlaşılmaktadır. Krş. M.N. van Loon, *Urartian Art* 1966, 74 vd.; F. Hancar, *Iranica Antiqua* VI, 1970, 92 vdd.; P. Calmeyer, *Bastam I*, 1979, 187 vd.

29 Krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu, the Kingdom of Van and its Art* 1967, res. 30, lev. 16-20.; aynı yaz. *Urartu* (Mundi), 1969, lev. 93-96.; R.D. Barnett-W. Watson, *Iraq* XIV, 1952, 139, 143.; O.A. Taşyürek, «Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi», *Türk Arkeoloji Dergisi* XXI/1, 1974, res. 1, şek. 1.

nılan mührün üzerindeki ilginç kült sahnesinin benzerine, bugüne dek Urartu sanatında rastlanılmamıştır. Bu nedenle bizim için oldukça önemli olan bu sahne, Urartular'da hayat ağacına yapılan dinsel törenlerin kral tarafından yapılmadığı görüşünü ortadan kaldırmakta³⁶ ve kralın törene katıldığını açıkça kanıtlamaktadır. Böylece doğaya bolluk veren, bitkilerin verimliliğini simgeleyen hayat ağacına yapılan dinsel törenleri kendinde toplayan Urartu krallarına, -eski Doğu toplumunun kralları gibi- dirimsel ve ölümsüz bir nitelik eklenmiş olmaktadır. Bu durum Urartu krallarını bir yandan doğanın ve verimliliğin simgesi haline getirirken, öte yandan siyasal etkinliğini yüceltip, onu toplumsal düzenin koruyucusu haline getirerek, kutsal bir yaşam kaynağı durumuna sokmaktadır.

36 F. Hancar, (*Iranica Antiqua* VI, 1970, 98 vd.) Assur kabartma ve mührlerindeki hayat ağacı sahnelerinde, kanatlı cin ve tanrılar arasında Assur kralının bulunmasına ve aşılama törenine katılmasına karşın, Urartu hayat ağacı sahnelerinde tanrıların yanında kralların bulunmamasına dayanarak, Urartular'da hayat ağacına yapılan dinsel törenlerin kral tarafından yerine getirilmediğini öne sürmektedir.

1- Silindir mühür baskısı, Van Bölge Müzesi.
Env. no. 40-6-75.

2- Silindir mühür baskısı, Van Bölge Müzesi.
Env. no. 74-17-145.